

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора педагогічних наук, професора, заступника начальника кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького Діденка Олександра Васильовича на дисертаційну роботу Москаленка Сергія Анатолійовича «Розвиток професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти», що представлена до захисту у спеціалізовану вчену раду для розгляду та проведення разового захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 (Освітні, педагогічні науки).

1. Актуальність теми виконаної роботи та зв'язок із відповідними планами галузей науки.

Україною обрано стратегічний курс на реформування сектору безпеки і оборони з метою досягнення оперативної й технічної сумісності зі збройними силами держав – членів НАТО для підтримання миру і безпеки. Реалізація державної політики щодо дотримання цього стратегічного курсу передбачає модернізацію системи військової освіти з метою забезпечення безперервного професійного розвитку офіцерських кадрів упродовж службової діяльності та набуття ними відповідної компетентності для забезпечення виконання завдань оперативного характеру. Ці завдання передбачають застосування сил сектору безпеки і оборони, реалізацію заходів оборонного планування, порядок спільних дій у складі об'єднаних органів військового управління, забезпечення сумісності об'єднаних органів військового управління та сил сектору безпеки і оборони з підрозділами збройних сил держав-членів НАТО щодо виконання спільних бойових завдань.

Актуальність теми дослідження зумовлена також тим, що офіцерський склад Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) нині виконує професійні завдання у складних умовах, на які впливають такі чинники, як ведення бойових дій у північних, східних та південних прикордонних районах, загроза військового вторгнення та провокації на українсько-білоруському кордоні, постійні спроби переміщення через державний кордон України нелегальних мігрантів, контрабанди, зброї, техніки та боєприпасів тощо. Ці чинники посилюють потребу в якісній професійній підготовці офіцерських кадрів прикордонної служби, результатом якої є високий рівень професійної компетентності. Водночас результати пілотного дослідження дозволяють зробити висновок, що окремі офіцери мають недостатній рівень професійних знань, умінь і навичок, щоб правильно вирішувати типові і нетипові

завдання та проблеми прикордонної безпеки в органах (підрозділах) охорони державного кордону в умовах оперативно-службової і службово-бойової діяльності. Також існують суперечності в процесі професійної підготовки офіцерів-прикордонників, які негативно впливають на якість формування і розвитку в них професійної компетентності на оперативному рівні військової освіти.

Зважаючи на викладене, тема дисертаційного дослідження С. А. Москаленка «Розвиток професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти» відповідає запитам часу і є актуальною та своєчасною. Виконання дослідження відповідно до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Хмельницького національного університету у межах науково-дослідної роботи «Формування особистості як суб'єкта самотворення» (державний реєстраційний номер 0119U103663) підсилює його значущість.

2. Найбільш суттєві наукові результати, що містяться в дисертації.

До найбільш значущих наукових результатів дослідження С. А. Москаленка відносимо: вирішення важливого наукового завдання щодо розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти, зокрема шляхом обґрунтування педагогічних умов, якими передбачено врахування вимог компетентнісного підходу й особливостей службової діяльності офіцерів-прикордонників у професійній підготовці на оперативному рівні військової освіти; використання методів моделювання в освітньому процесі з метою розвитку військового лідерства офіцерів-прикордонників у професійній діяльності; системне впровадження на оперативному рівні військової освіти сучасних педагогічних технологій для розвитку умінь і навичок оперативно-службової та службово-бойової діяльності; підготовка науково-педагогічних працівників вищого військового навчального закладу до навчання офіцерів щодо виконання ними функцій майбутньої професійної діяльності за стандартами НАТО.

3. Нові факти, одержані здобувачем. У результаті ретельного наукового пошуку дисертантом уперше обґрунтовано педагогічні умови розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти; удосконалено діагностичний апарат для з'ясування стану розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня військової освіти завдяки використанню критеріїв (мотиваційного, знаннево-інформаційного та діяльнісного), відповідних їм показників та характеристики рівнів (низький, середній та високий) розвитку зазначеної характеристики; уточнено сутність поняття «професійна компетентність офіцера-прикордонника з оперативним рівнем військової освіти» (інтегративне

професійно-особистісне утворення, що поєднує здатність офіцера використовувати військово-прикордонні фахові знання, уміння, навички та досвід, а також важливі професійні якості для ефективного виконання завдань оперативно-службової та службово-бойової діяльності).

Подальшого розвитку набули наукові уявлення про зміст і структуру професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня військової освіти як єдності особистісно-мотиваційного, змістового та практичного компонентів; про розвиток професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня військової освіти завдяки розробленій моделі цього процесу.

4. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 259 найменувань, та 20 додатків на 66 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 279 сторінок. Обсяг основного тексту складає 157 сторінок і містить 3 рисунки на 3 сторінках та 16 таблиць на 14 сторінках.

Аналіз тексту дисертації та змісту публікацій С. А. Москаленка, тривалий період проведення дослідження (з 2018 по 2022 рр.) дають підстави для висновку про наукову обґрунтованість і достовірність отриманих результатів, а також про те, що здобувач на належному рівні володіє дослідницькими компетентностями, необхідними для вирішення наукового завдання, а також комплексом методів дослідження.

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Національної академії Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького (факультет підготовки керівних кадрів). До педагогічного експерименту було залучено на констатувальному етапі 189 офіцерів (випускників різних років) та 55 офіцерів органів управління охорони кордону. Опитування дало змогу системно визначити стан розвитку професійної компетентності в офіцерів. На формульовальному етапі експерименту залучено 65 офіцерів. Учасниками дослідження були також науково-педагогічні працівники (17 осіб).

Педагогічний експеримент передбачав два етапи – констатувальний і формульовальний. На констатувальному етапі було проведено опитування офіцерів-випускників, а згодом – офіцерів 2-го року навчання.

Грунтовне вивчення наукової літератури (259 найменувань) дало змогу здобувачу достатньо переконливо висвітлити розуміння професійної компетентності офіцерів у наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених; сутність, зміст і структуру професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти; визначити критерії,

показники та рівні розвитку зазначеної компетентності, а також обґрунтувати педагогічні умови, що забезпечують її розвиток в офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти.

Не викликає заперечень обґрунтованість наукових положень і висновків дисертаційного дослідження, які опираються на сучасні досягнення в галузі психології та педагогіки, теорії і методики професійної освіти, військової педагогіки, а також положень системного, діяльнісного та компетентнісного підходів.

Для вирішення наукового завдання дослідження автором використано комплекс методів дослідження, зокрема теоретичних (ретроспективний і порівняльний аналіз, узагальнення і систематизація положень законодавчих та відомчих нормативних документів, наукової літератури, навчально-методичної документації та досвіду професійної підготовки офіцерських кадрів; аналіз і синтез одержаних даних, узагальнення й корекція теоретичних положень та експериментальних даних; моделювання і класифікація педагогічних процесів та явищ), емпіричних (анкетування, тестування, педагогічне спостереження, аналіз результатів навчальної діяльності офіцерів, метод експертних оцінок, письмове й усне опитування, бесіди-інтерв'ю; педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний етапи) та методів математичної статистики.

Достовірність проведеного дослідження забезпечувалась завдяки чіткому алгоритму дій, достатньому часу для проведення апробації, оптимальним вибором використаних методів, достатньою кількістю учасників експерименту.

Обрані методи дослідження є достатньо інформативними та відповідними для досягнення поставленої мети. Зокрема у дослідженні використано критерій Колмогорова-Смірнова для визначення розбіжностей у розподілі двох емпіричних розподілів, порівняння вибірок, яким властиві альтернативні ознаки, а також для оцінки ймовірності кореляції між ознаками. Також застосовано частотний аналіз для відображення розподілів офіцерів-прикордонників за рівнями розвитку професійної компетентності. Для визначення загального рівня розвитку професійної компетентності здійснено розрахунок середніх значень показників критеріїв розвитку професійної компетентності (середнього арифметичного).

Математичний інструментарій дав змогу встановити кількісні залежності між явищами, процесами та уточнити результати впровадження педагогічних умов та методики розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти.

Використання зазначених методів під час проведення дослідження було диференційованим та комплексним одночасно. Це дозволило з'ясувати рівень розвитку відповідних професійно-особистісних характеристик офіцерів-

прикордонників оперативного рівня підготовки, а також надало інформацію для виокремлення педагогічних умов її розвитку.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Національної академії Національної гвардії України (м. Харків) (акт від 18.01.2023), Київського інституту Національної гвардії України (акт від 17.01.2023), Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (акт від 06.01.2023).

Основні результати дослідження за темою дисертації опубліковано у 12 наукових працях, із них 6 наукових статей (1 – у співавторстві) – у фахових виданнях України у галузі педагогіки (усі видання входять до міжнародних наукометричних баз даних), 6 публікацій – у матеріалах наукових конференцій.

5. Значення для науки і практики одержаних автором результатів.

Дисертаційне дослідження С. А. Москаленка має і практичну значущість, зумовлену тим, що одержані результати є достатньо обґрунтованими, успішно апробованими та впровадженими в систему професійної підготовки офіцерів на оперативному рівні військової освіти.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: введено до змісту програм навчальних дисциплін «Управління оперативно-службовою діяльністю органів охорони державного кордону», «Наукові основи управління» та «Державне управління» ситуативні завдання проблемного характеру, що передбачають поглиблене опанування вмінь і навичок управлінської діяльності; розроблено й апробовано комплекс вправ з метою розвитку офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти лідерських якостей; розроблено та впроваджено професійно-орієнтовані завдання щодо управлінських аспектів прийняття рішень під час організації повсякденної діяльності на ділянці кордону органу охорони державного кордону, застосування елементів стратегічного управління, проектного управління, тайм-менеджменту; підготовлено методичні рекомендації науково-педагогічним працівникам вищого військового навчального закладу щодо розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти.

6. Рекомендації щодо використання результатів і висновків дисертації.

Одержані С. А. Москаленком результати дослідження рекомендується використовувати у системі підвищення кваліфікації офіцерів управління ДПСУ й інших правоохоронних та збройних формувань України, а також за умов адаптації таких матеріалів для проведення занять у системі професійної підготовки офіцерів ДПСУ.

7. Оцінка змісту дисертації та її завершеність.

Структура дисертації охоплює анотації українською й англійською мовами, список публікацій здобувача, вступ, три розділи, пов'язані послідовністю викладу і внутрішньою логікою, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел, додатки. Зміст дисертації достатньою мірою розкриває її ключові аспекти та відповідає меті дослідження і поставленим завданням.

Науковий апарат виконаної роботи коректно визначений. Об'єкт, предмет, мета дослідження, зазначені у вступі, відповідають задекларованій темі. Також у цій частині дисертації висвітлено наукову новизну, практичне значення, подано відомості про апробацію й упровадження результатів дослідження, особистий внесок здобувача, структуру та обсяг дисертації. Зазначений комплекс методів дослідження, в якому гармонійно поєднуються теоретичні, емпіричні та методи математичної статистики, адекватний поставленим завданням.

У першому розділі – «Теоретичні основи розвитку професійної компетентності офіцерів Державної прикордонної служби України» – здійснено аналіз теорії та практики розвитку професійної компетентності, розкрито особливості змісту і структури професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти.

З'ясовано, що у сучасних дослідженнях з проблем професійної компетентності можна виокремити кілька основних напрямів. Згідно з положеннями теорій соціальної філософії та управління науковці визначають професійну компетентність з урахуванням соціокультурних та цивілізаційних викликів сучасного суспільства, акцентуючи увагу на проблемах професійного становлення, характеристиках соціалізації, статусу особи в соціальній спільності та професійній галузі, її ролі у професійному середовищі. Учені-педагоги пов'язують професійну компетентність із володінням професійними знаннями, умінням здійснювати аналітику та доцільно використовувати її результати під час професійної діяльності. Водночас науковці одноставні щодо необхідності вдосконалення професійної підготовки та розвитку професійної компетентності нової генерації фахівців як фундаменту їх успішної соціалізації, готовності діяти у професійному середовищі.

Урахування результатів аналізу наукової психолого-педагогічної літератури, сутності і специфіки професійної діяльності офіцерів-прикордонників на управлінських посадах в органах охорони державного кордону, змісту стандартів НАТО і нормативних документів щодо підготовки офіцерів сил сектору безпеки та оборони дало змогу визначити професійну компетентність як інтегративне професійно-особистісне утворення, що поєднує здатність офіцера використовувати військово-прикордонні фахові знання, уміння, навички та досвід, а також важливі професійні якості для ефективного

виконання завдань оперативно-службової та службово-бойової діяльності. Структурними компонентами професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти є особистісно-мотиваційний, змістовий і практичний компоненти. З урахуванням системного підходу з'ясовано, що зміст професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти зумовлено метою, завданнями, правоохоронними і службово-бойовими функціями їх професійної діяльності.

У другому розділі – «Науково-методичні засади розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників» – охарактеризовано критерії розвитку професійної компетентності, подано результати діагностики її стану й обґрунтовано педагогічні умови розвитку цієї компетентності в офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти.

З урахуванням структури професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня військової освіти та результатів узагальнення наукових психолого-педагогічних джерел визначено, що для діагностики розвитку цієї компетентності необхідно застосовувати критерії, що характеризують відповідні структурні компоненти, зокрема мотиваційний, знаннево-інформаційний та діяльнісний. Мотиваційному критерію розвитку професійної компетентності відповідають такі показники, як усвідомлення офіцерами-прикордонниками потреби і значущості підвищення рівня розвитку професійної компетентності; зацікавленість багатофункціональністю і багатогранністю професійної діяльності, актуальними проблемами професійної сфери; розвиненість особистісно-професійних якостей офіцерів-прикордонників, зокрема, організованості, комунікабельності, корпоративності, відповідальності, самостійності тощо; свідоме прийняття проблеми значущості неперервної освіти та розвитку у професійній діяльності. Показниками знаннево-інформаційного критерію є знання навчальних дисциплін військово-прикордонної компоненти (оперативне мистецтво, тактика, основи управління, правова основа функціонування прикордонної служби тощо); знання особливостей формування та розвитку корпоративної культури, партнерської взаємодії у прикордонному відомстві; знання основ конфліктології; знання процесу управління (інтегроване управління кордонами, проєктне управління в прикордонному відомстві, сучасні інструменти управління у секторі безпеки й оборони); знання пріоритетних тенденцій і методів професійного самовдосконалення та самоосвіти, засобів і прийомів рефлексії. Показники діяльнісного критерію є такими: управлінські та організаційні уміння і навички, необхідні для прийняття виважених та обґрунтованих управлінських рішень; уміння обробляти й інтерпретувати інформацію з різноманітних джерел,

здійснювати логічні операції і процедури узагальнення, класифікації, систематизації, аналізу, синтезу та порівняння; уміння взаємодіяти як на міжособистісному рівні, так і на мезорівні (взаємодія між відомствами та інституціями), проектувати стиль комунікації, впливати на людей; уміння адекватно оцінювати ситуацію та здійснювати самооцінку, рівень готовності до самовдосконалення і саморозвитку та емоційна стійкість. Застосування цих критеріїв дало можливість з'ясувати, що розвиток професійної компетентності може виявлятися на низькому, середньому і високому рівні.

Результати констатувального етапу педагогічного експерименту дозволили встановити, що освітній процес навчального закладу має педагогічні резерви щодо розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників. Узагальнення результатів аналізу освітньої діяльності у вищому військовому навчальному закладі, професійної підготовки курсантів і офіцерів, наукових джерел, а також урахування особливостей оперативно-службової діяльності керівників органів (підрозділів) охорони державного кордону, дозволили зробити висновок, що для активізації розвитку професійної компетентності офіцерів на оперативному рівні військової освіти необхідно впровадити такі педагогічні умови:

врахування вимог компетентнісного підходу й особливостей службової діяльності офіцерів-прикордонників у професійній підготовці на оперативному рівні військової освіти;

використання методів моделювання в освітньому процесі з метою розвитку військового лідерства офіцерів-прикордонників у професійній діяльності;

системне впровадження на оперативному рівні військової освіти сучасних педагогічних технологій для розвитку умінь і навичок оперативно-службової та службово-бойової діяльності;

підготовка науково-педагогічних працівників вищого військового навчального закладу до навчання офіцерів щодо виконання ними функцій майбутньої професійної діяльності за стандартами НАТО.

У третьому розділі – «Методика та результати дослідно-експериментального дослідження» – схарактеризовано зміст і методику впровадження педагогічних умов розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти, подано особливості проведення формувального етапу педагогічного експерименту та його результати, а також сформульовано методичні рекомендації науково-педагогічним працівникам вищого військового навчального закладу щодо розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти.

Виокремлені й обґрунтовані у дослідженні педагогічні умови щодо розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників є ефективними, що підтверджено результатами формувального етапу педагогічного експерименту.

Системність організації роботи та застосування заходів для розвитку професійної компетентності на оперативному рівні військової освіти можлива завдяки розробленій методиці. Методика ґрунтується на положеннях системного, компетентнісного, діяльнісного, особистісно зорієнтованого та комплексного підходів і містить цільовий, змістовий, організаційний і результативний компоненти.

Висновки до розділів та загальні висновки в цілому відображають зміст та результати наукового пошуку, узгоджуються із завданнями дослідження, є логічними та аргументованими.

Аналіз змісту дисертації дає підстави для висновку про те, що поставлені завдання розв'язано, гіпотезу підтверджено, мету наукового пошуку загалом досягнуто.

8. Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації.

Поряд із переконливими позитивними аспектами наукової праці, представленої для рецензування, відзначимо деякі дискусійні положення, а також висловимо окремі побажання, що мають характер рекомендацій.

1. У розділі 1, присвяченому теоретичним основам розвитку професійної компетентності офіцерів Державної прикордонної служби України, автор досить детально представляє результати узагальнення наукових досліджень, у яких представлено різноманітні аспекти професійної підготовки офіцерів, а також сутність, зміст і структуру професійної компетентності. Вважаємо, що теоретичну частину дисертації можна було б посилити за рахунок більш чіткого виокремлення методологічної основи дослідження, зокрема шляхом представлення принципів і методологічних підходів на оперативному рівні військової освіти.

2. Дисертант здійснив досить ґрунтовний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, виокремив сутність, зміст і структуру професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти, а також визначив структуру цього поняття. Проте дисертаційне дослідження лише виграло б, якби автор представив порівняння зарубіжного досвіду щодо вирішення наукового завдання дослідження з вітчизняним досвідом підготовки офіцерів Державної прикордонної служби України. Було б доречним цей матеріал оформити, наприклад, як порівняльну таблицю.

3. Цінність дисертаційної роботи значно зросла, якби автор передбачив розроблення методичних рекомендацій не лише для науково-педагогічних

працівників вищого військового навчального закладу щодо розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників. Доцільно було би й для слухачів факультету керівних кадрів розробити відповідні рекомендації, спрямовані на активізацію самостійного опанування знаннями, уміннями та навичками у сфері виконання службово-бойових завдань на оперативному рівні військової освіти.

4. Узагальнення результатів аналізу теоретичних і прикладних досліджень дозволило автору здійснити системний опис розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на основі трьох рівнів. У якості побажання можна висловити рекомендацію взяти до уваги дискретну вербально-числову шкалу Харрінгтона, що складається з п'яти інтервалів, кожному з яких належить певна назва. Ця шкала призначена для переведення якісних оцінок у кількісні в інтервалі від 0 до 1 на основі статистичної обробки психологічних особливостей людини (психометрична шкала). Досвід використання шкали Харрінгтона дозволяє стверджувати, що вона є універсальною і може використовуватися для оцінки різних якісних показників.

5. На рисунку 3.2 автор представляє у вигляді схеми методик розвитку професійної компетентності в офіцерів-прикордонників ОРВО. У якості рекомендації можна висловити побажання сформулювати результат застосування зазначеної методики не як «підвищення рівнів розвитку професійної компетентності», а як «позитивну динаміку розвитку професійної компетентності в офіцерів-прикордонників». Також у зазначеній схемі доцільним було би представити більш розгорнуту характеристику інноваційних, традиційних і комбінованих методів, форми та прийомів навчання офіцерів.

6. У другому розділі дисертації автор подає обґрунтування педагогічних умов розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти. З тексту дисертації очевидним є те, що ці умови визначено з урахуванням методологічних підходів, результатів емпіричного дослідження, а також сутності та змісту професійної компетентності офіцерів-прикордонників ОРВО. Разом з тим, висновок автора щодо обраних педагогічних умов був би більш переконливим, якби процедура їх визначення передбачала використання, наприклад, методу факторного аналізу.

Утім зазначені зауваження, рекомендації і побажання не знижують загального позитивного враження від дисертаційного дослідження С. А. Москаленка і можуть бути предметом для наукової дискусії.

9. Повнота висвітлення результатів в опублікованих працях.

Основні результати дослідження за темою дисертації опубліковано у 12 наукових працях, із них 6 наукових статей (1 – у співавторстві) – у фахових

виданнях України у галузі педагогіки (усі видання входять до міжнародних наукометричних баз даних), 6 публікацій – у матеріалах наукових конференцій.

10. Дані про відсутність текстових запозичень та порушення академічної доброчесності. Під час вивчення дисертаційної роботи порушень академічної доброчесності не виявлено.

11. Висновок

Аналіз дисертації, анотацій та опублікованих праць дає підстави для висновку про те, що дослідження С. А. Москаленка «Розвиток професійної компетентності офіцерів-прикордонників на оперативному рівні військової освіти» є самостійним, завершеним дослідженням, яке має наукову новизну, теоретичне і практичне значення для педагогічної науки і практики. Вважаємо, що дисертація заслуговує на позитивну оцінку, відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44), а її Москаленко Сергій Анатолійович заслуговує присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта, педагогіка.

Опонент:

Заступник начальника кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

доктор педагогічних наук, професор Олександр ДІДЕНКО

